

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ГОГОЛІНА ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.161.2.09"10":27-29

**ПОЕТИКА БІБЛІЙНОГО ІНТЕРТЕКСТУ
В «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ»**

Спеціальність 10.01.01 – українська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

ЛЬВІВ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Федорак Назар Любомирович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, доцент кафедри української
літератури імені академіка Михайла Возняка

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Ісіченко Юрій Андрійович (архієпископ Ігор),
Харківський національний університет
імені Василя Каразіна,
професор кафедри історії української літератури

кандидат філологічних наук, доцент
Сироїд Дарія Ігорівна,
Вищий навчальний заклад «Український
католицький університет»,
доцент кафедри філології

Захист дисертації відбудеться «26» вересня 2019 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.13 Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79601, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано «__серпня» 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

Р. О. Крохмальний

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

«Києво-Печерський патерик» своєю появою утвердив патериковий жанр в українській літературі. Як збірка оповідань про незвичайні та повчальні епізоди з життя печерських ченців текст перебуває в тісному зв'язку зі Святим Письмом, актуалізуючи біблійні постулати, візуалізуючи біблійні ідеї, а святі й подвижники в «Патерику» постають людьми, які хотіли у щоденному житті наслідувати старозавітних і новозавітних праведників. Такі паралелі прокладають регулярні цитати зі Святого Письма, які в текстовій тканині «Патерика» відкривають щоразу нові грані й аспекти взаємозв'язків і взаємовпливів Біблії та «Патерика», слугують особливими «ключами» для розкриття глибинних смислових пластів, структурних, композиційних, символічних особливостей середньовічної пам'ятки. Потрапляючи в новий текстовий простір, біблійні фрагменти взаємодіють із текстом-реципієнтом, творячи смисловий третій текст – інтертекст.

Актуальність теми дослідження полягає в недостатній вивченості поетики біблійного інтертексту в українських середньовічних текстах, причому поетика біблійного інтертексту в «Києво-Печерському патерику» ще не була предметом безпосереднього літературознавчого зацікавлення, хоча сам твір віддавна є об'єктом комплексних літературознавчих досліджень. Відомі наукові розвідки на матеріалі «Києво-Печерського патерика» переважно стосуються проблем жанру (Д. Чижевський, В. Кречетень), стилю (І. Франко, М. Грушевський, М. Возняк, Д. Чижевський, Д. Абрамович), авторства (Н. Новіков, Є. Болховітинов, Н. Греч, М. Максимович, І. Вагилевич, Д. Абрамович), процесу формування цілісного тексту (М. Вікторова, О. Огоновський, М. Грушевський, І. Жиленко), його редакцій (А. Кубарев, М. Булгаков, А. Шахматов) і впливу «Патерика» на літературний процес кінця XVI – початку XVIII ст. (Ю. Ісіченко). Низка розвідок про «Києво-Печерський патерик» стосується окремих аспектів аналізу твору: концепту чуда в «Патерику» (О. Білоус, А. Круглій), рецепції «Патерика» в українському письменстві (О. Логвиненко, І. Приліпко), феномену святості (В. Горський, Н. Ковальчук), системи образів (Д. Сироїд, М. Нікітенко) тощо.

Мета дисертаційної роботи – дослідити особливості біблійного інтертексту в «Києво-Печерському патерику». Домінантним виявом цього інтертексту є явні чи приховані фрагменти зі Святого Письма, використані у творі. У дисертаційному дослідженні для аналізу біблійного інтексту послуговуємось Острозькою Біблією, коли важливо з'ясувати формальні особливості біблійних цитат, і Святим Письмом у перекладі Івана Хоменка в тих випадках, коли акцентовано смислові взаємодії між текстами.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати особливості становлення категорії інтертекстуальності й розмежувати поняття інтертекст та інтекст;
- визначити специфіку біблійного інтертексту в контексті українського літературного Середньовіччя;
- виявити біблійні фрагменти, сюжети, образи в тексті «Патерика» та з'ясувати аспекти їхнього функціонування на композиційному, персоналістичному, ідейно-тематичному і символічно-алегоричному рівнях;

- розкрити особливості біблійного контексту євангельських рад: досмертної чистоти, добровільної убогості й досконалого послуху – як джерела міжтекстових взаємодій «Патерика» та Святого Письма.

Об'єктом дослідження є текст «Києво-Печерського патерика» (репринтне видання «Києво-Печерського патерика» за редакцією Д. Абрамовича: Києво-Печерський патерик // Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Вступ. Текст. Примітки. Київ: Час, 1991. 280 с.)

Предмет дослідження – біблійний інтертекст, витворюваний завдяки наявності в «Патерику» фрагментів Святого Письма, на основі яких відбуваються взаємодії між аналізованим твором української середньовічної літератури та Книгою Книг.

Методи дослідження. Специфіка теми дисертаційного дослідження зумовила поєднання різних підходів і методів: герменевтики тексту (використано для інтерпретації «Слів» «Києво-Печерського патерика», фрагментів зі Святого Письма та безпосередньо біблійного інтертексту); культурно-історичного методу (застосовано при аналізі «Патерика» як «продукту» літературного Середньовіччя та культури християнства, зокрема чернецтва); текстуального й контекстуального методів (використано для осмислення художньої специфіки «Патерика» та біблійного інтертексту); філологічного методу (при аналізі поезики «Слів» і біблійних цитат); компаративного аналізу (застосовано для дослідження смислових, структурних особливостей біблійних епізодів і їх трансформованих варіантів, наявних у «Патерику»); зіставно-порівняльного та зіставно-аналітичного методів (використано під час огляду й опрацювання теоретичного матеріалу); елементів рецептивної естетики (при аналізі сприйняття біблійних текстів загалом і їх фрагментів у «Патерику»).

Теоретико-методологічними засадами дисертації стали праці з теорії інтертекстуальності Ф. Де Соссюра, Ю. Тинянова, М. Бахтіна, Ю. Крістєвої, Р. Барта, Ж. Женетта, М. Риффатерра, Ю. Лотмана, О. Потебні, І. Арнольд, І. Смірнова, І. Ільїна, М. Фуко, Ж. Деррида, Р. Нича, Ч. Пірса, Н. П'єге-Гро, М. Гловінського, М. Ільницького та В. Будного, В. Просалової, М. Шаповал, М. Зубрицької, Г. Блума, П. Торопа, М. Ямпольського, У. Еко, З. Мітосек; літературознавчі розвідки, присвячені вивченню біблійного інтертексту загалом і в контексті літературного Середньовіччя зокрема, С. Франкліна, Г. Подскальського, С. Абрамовича, архієп. І. Ісіченка, В. Антофійчука, Б. Криси, Д. Сироїд, З. Лановик, Г. Новікової, В. Сулими, Н. Федорака, О. Александрова, Н. Фрая; наукові дослідження «Києво-Печерського патерика» Д. Абрамовича, А. Шахматова, В. Крєкотня, архієп. І. Ісіченка, Д. Чижевського, М. Возняка, В. Горського, Д. Сироїд; праці, присвячені вивченню й інтерпретації Біблії, Д. Агамбена, А. Азімова, Т. Барщевського, К. Бломберга, А. Джиралди, еромонаха Венедикта, К. Кинера, А. Меня, А. Пацьорека, Н. Т. Райта, Ю. Ролоффа, Д. Сеніва й ін.

Наукова новизна роботи. У дисертаційному дослідженні вперше розглянуто поезику біблійного інтертексту в «Києво-Печерському патерику», що дозволило провести аналіз твору в цілком нових параметрах. На основі

дослідження особливостей інтертекстуальних взаємодій між «Києво-Печерським патериком» і Святим Письмом виявлено, що біблійні цитати, образи та сюжети, які потрапили в текстове середовище «Патерика», взаємодіючи з ним, творять третій текст – інтертекст. Водночас інтертекстуальний підхід до дослідження «Патерика» дозволяє розширити і поглибити інтерпретацію багатьох аспектів не лише конкретного середньовічного твору, але й самої Біблії. Розгляд «Києво-Печерського патерика» з позицій біблійного інтертексту допомагає виявити композиційні, сюжетні, персонажні, ідейні, символічні особливості твору.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення дисертації можуть бути використані при подальшому дослідженні особливостей міжтекстових взаємодій «Києво-Печерського патерика» не тільки зі Святим Письмом, але й із іншими творами християнської традиції, при аналізі рис і функцій біблійної інтертекстуальності давньої української літератури загалом, а також для підготовки спецкурсів із історії української літератури, при написанні наукових робіт, підручників та посібників для середніх і вищих навчальних закладів гуманітарного профілю.

Особистий внесок здобувача. Дослідження особливостей генези категорії інтертекстуальності, аспектів розмежування понять інтертексту й інтексту, визначення специфіки біблійного інтертексту в контексті українського літературного Середньовіччя, аналіз особливостей функціонування біблійних цитат, сюжетів, образів на різних рівнях, розкриття рис біблійного контексту євангельських рад як джерела інтертекстуальних взаємодій між «Патериком» і Святим Письмом здобувач виконав самостійно. Усі публікації – одноосібні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка й узгоджено з її науковими програмами та планами.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації було обговорено на засіданнях кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка (2014–2018), апробовано на міжнародних і всеукраїнських конференціях: XIV Всеукраїнська наукова конференція молодих філологів «VIVAT ACADEMIA: українська філологія – історія, теорія, методологія» (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 22 квітня 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Україна – Європа – Схід: Проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики», присвячена 90-річчю від дня народження Ярослава Дашкевича (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 13-14 грудня 2016 р.); Звітна конференція кафедри української літератури ім. акад. М. Возняка (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 16 лютого 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Метафізичний спектр українського письменства XI–XVIII століть» (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 3-4 травня 2017 р.); XV Всеукраїнська наукова конференція молодих філологів «VIVAT ACADEMIA»: «Національно-визвольні змагання в українській літературі» (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 28 квітня 2017 р.); XXXI Щорічна наукова франківська конференція «Сил твоїх безмірність...»: міждисциплінарність сучасного франкознавства» (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 6 жовтня 2017 р.);

XXIX Наукова сесія НТШ (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка, 15-16 березня 2018 р.); XVI Всеукраїнська наукова конференція «VIVAT ACADEMIA»: «Тенденції розвитку української філологічної науки нової доби (до 220-ліття виходу «Енеїди» Івана Котляревського)» (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 20 квітня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Українська філологія: школи, постаті, проблеми (до 170-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті)» (м. Львів, ЛНУ імені Івана Франка, 4-6 жовтня 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 7 статей, 4 з яких надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК України, 1 – в іноземному виданні, 2 – додаткові.

Обсяг і структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (кожен із них містить по кілька підрозділів), висновків і списку використаних джерел (255 позицій). Загальний обсяг роботи – 245 сторінок, основного тексту – 219 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, її наукову новизну, практичне значення, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт, предмет дослідження, вказано на зв'язок роботи з науковими програмами, подано рекомендації щодо практичного застосування одержаних результатів, наведено відомості про апробацію та авторські публікації.

Розділ перший «**Категоріальний ряд міжтекстової взаємодії та Святе Письмо**» складається з трьох підрозділів, у яких проаналізовано інтерпретаційні підходи до визначення категорії інтертекстуальності, вказано на її джерела, ключові поняття; здійснено спробу окреслити поняття інтексту й інтертексту як практичних виявів міжтекстуальності; з'ясовано особливості біблійного інтертексту в дискурсі українського середньовічного тексту.

1. 1. «Інтертекстуальність: джерела та спроби окреслення поняття». Інтертекстуальність – літературна практика з давньою історією, в основі якої взаємодії між текстами, їх взаємозв'язки, взаємовпливи, присутність одного тексту в іншому. Становлення й теоретичне опрацювання категорії інтертекстуальності ґрунтується на ключових концептах: «текст» як місце, простір інтертекстуальних взаємодій, зокрема «Киево-Печерський патерик»; «автор» як творець і джерело міжтекстуальності, той, хто «дозволяє» інтертекстуальні взаємодії (у нашому випадку автор перебуває в середньовічному мистецькому дискурсі, який позначений релігійною спрямованістю); «читач» як ідентифікатор та інтерпретатор інтертексту (У. Еко), співтворець смислотвору, бо у процесі читання інтертекст стає «живим, діяльним» компонентом нового тексту; лише через читацьку обізнаність за, можливо, непомітними алюзіями, ремінісценціями чи явними цитатами відкривається змістовий, сюжетний, композиційний простір цілком іншого тексту.

Взаємодія між текстами відбувається у багатьох аспектах і має різні вияви: алюзії, ремінісценції, стилізації, референції. Проте найпоширенішим виявом є все-

таки цитата, адже за невеликою цитатою приховано цілий текст, і лише завдяки залученню до текстового дискурсу цілого змістового, сюжетного шлейфу, який тягнеться за біблійною цитатою, стає можливим адекватне розуміння змісту «Патерика». Крім того, лишень у такому разі можна відчитати все багатство сенсів кожного з текстів, які вступили у взаємодію, зокрема «Києво-Печерського патерика» та Святого Письма.

1. 2. Поняття інтертексту й інтексту. Інтертекстуальність як теоретичне поняття реалізується через практичні прояви: інтекст та інтертекст. З одного боку, інтертекст – це той самий текст, а не окремий феномен, не елемент тексту чи дискурсу, адже будь-який текст – це інтертекст (Р. Барт) чи мозаїка цитат (Ю. Крістева). З другого боку, фрагменти одного чи кількох творів творять інтертекст певного тексту (М. Риффатерр), тобто інтертекст – це сукупність текстів, які залишили відбитки в певному творі (Н. П'єге-Гро, З. Мітосек). Проте інтертекст може являти собою змістовий текст, утворений унаслідок взаємодії тексту й інтексту – фрагмента чи фрагментів одного тексту в іншому (П. Тороп, М. Шаповал, В. Просалова). Водночас при окресленні понять, які стосуються інтертекстуальності, завжди варто зважати на два аспекти розгляду цієї категорії, тобто на форму та на зміст. Тоді формою міжтекстуальності є інтекст, а змістом – інтертекст. Тобто інтекст – це фрагмент одного тексту (Святого Письма) в іншому («Патерику»); інтертекст – міжтекстове смислове утворення, змістовий текст, який виникає внаслідок інтертекстуальної взаємодії, зокрема через наявність біблійних фрагментів у «Києво-Печерському патерику».

1. 3. Біблійний інтертекст як явище українського середньовічного тексту. Цитування Святого Письма, актуалізація біблійних ідей, образів, символів – це значна й вагома частина середньовічного літературного дискурсу, необхідна вимога середньовічної християнської традиції, адже функціонування біблійних фрагментів у текстах пов'язує твір з літературним та культурним каноном, а мета і призначення біблійного цитування розкриваються у контексті проблеми середньовічної книжності. Ба більше, існувала «обов'язкова програма книжності», яка «передбачала насамперед (а часом – лише) знання Євангелії, Апостола та пророків (імовірно, в їхній літургійній, а не в повній версії)»¹. Тому фрагменти зі Святого Письма постають особливими «ключами» для глибокого розкриття змісту і прихованих сенсів «Патерика» та впливають на формальну структуру кожного «Слова», адже середньовічне цитування «відбувалося» в обставинах літератури, які не передбачали поняття про плагіат, а відтак і в обставинах цілком відмінного від сучасного поняття про авторство. Тобто у XIII ст., у час створення «Патерика», не було маркування дослівного фрагмента іншого твору з посиланням на джерело; цитат не брали в лапки, тобто формальних координат чи меж цитат не встановлювали. Таким чином, відбувалося злиття двох текстів у єдине ціле, а розпізнати «чужі» текстові елементи можна було хіба що на змістовому та на контекстуальному рівнях, однак для того потрібне було досконале знання різних творів.

¹ Franklin S. Booklearning and Bookmen in Kievan Rus': A Survey of an Idea // Harvard Ukrainian Studies (HUS). 1988–1989. Vol. XII–XIII. P. 832.

Біблійні фрагменти доповнюють зміст «Слів» «Патерика», розкривають приховані сенси, окремі аспекти сюжету, поглиблюють символіку, доповнюють характеристику персонажів. Через присутність біблійного тексту в середньовічному, зокрема патериковому, виникає особливе міжтекстове середовище (інтертекст) з певною системою взаємодій між двома текстами на певних рівнях: на композиційному, на персоналістичному, на символічному та на інших. Який саме текстовий рівень активізується і стає полем для інтертекстової взаємодії, залежить від цитати, від її контексту, а також і від цілого тексту-донора, звідки взято цитату. Звичайно, використання тієї чи тієї цитати зумовлюють зміст тексту, його смисли, проте безпосередня наявність одного тексту в іншому передбачає розширення сенсових горизонтів обох текстів, ця присутність уже творить третій текст – інтертекст. Важливо також, що такі взаємодії не є точковими, безсистемними, навпаки – вони акумулюють конкретні текстові пласти, постають як логічні структуровані міжтекстові елементи.

Деякі «Слова» є мозаїками прямих і прихованих цитат, для деяких біблійні фрагменти є сюжетними, композиційними, ідейними моделями-основами. У складі «Патерика» кожне «Слово», в якому наявна цитата, вже не має лінійного розгортання сюжету, бо чужий текст створює особливі паузи, скеровуючи читача до іншого сюжету, який безпосередньо прихований за конкретною цитатою. З цього погляду, відбувається, з одного боку, руйнація не стільки наративного ланцюжка, скільки композиційного, когнітивного, смислового, – проте, з іншого боку, таким шляхом формується не лише діалог двох текстів, але й співжиття в одному творі кількох культурних традицій.

Розділ другий **«Рівні біблійного інтертексту в «Кисво-Печерському патеріку»** складається з чотирьох підрозділів, у яких акцентовано, що наявність фрагментів зі Святого Письма стимулює взаємодії між середньовічною пам'яткою та Біблією на композиційному, персоналістичному, ідейно-тематичному та символічно-алегоричному рівнях.

2. 1. Композиційний рівень як середовище перетину двох текстів. У «Патеріку» є «Слова», у яких наявні біблійні вкраплення, що активізують міжтекстові взаємодії на композиційному рівні, тобто автори пам'ятки вдаються до наслідування зовнішніх особливостей, загальної структури та сюжету цілих книг Святого Письма чи окремих біблійних історій. Приладом є «Слово» «О блаженѣм Евстратіи Постниці», де наявна цитата з Постановя апостола Павла до Филип'ян. По-перше, Послання апостола – це листи до жителів м.Филипи, аналізоване «Слово» – це також лист- poslanня Симона до Полікарпа; по-друге, Євстратій, як апостол Павло, перебуваючи у в'язниці, закликає зберегти віру в Христа і єдність; по-третє, щоби зрозуміти смисли «Слова», варто звернути увагу на особливості цілого Послання апостола Павла, на історичні та культурні передумови його написання; по-четверте, взаємодії на композиційному рівні призводять до взаємодій на рівнях ідейному та змістовому. У цьому тексті інтертекстуальна взаємодія полягає в наслідуванні «Патеріком» структури новозавітної книги.

А у «Слові» «О Арефѣ черноризцѣ...» автор вдався до сюжетного та композиційного наслідування Книги Йова. Старозавітна книга поєднує і прозу

(пролог та епілог), і поезію. Основну частину Книги написано віршами, й у цій частині натрапляємо на діалоги між Йовом і його друзями, котрі прийшли до нього на попелище, щоби розрадити. У патериковому тексті спочатку подано епічну розповідь про гріховність Арети (своєрідний пролог), потім автор описав суперечку ангелів і бісів, яка закінчилася покайнням ченця, викладеним у високо поетичній формі його подяки Богові, що знайшло продовження й у повсякденному житті монаха. Відтак є своєрідний епілог про ще одного ченця. А закінчується «Слово» моральною настановою Симона Полікарпові.

2. 2. *Персоналістичний рівень міжтекстових взаємодій.* Біблійні фрагменти, в яких ідеться про конкретного персонажа Святого Письма, опис ситуації чи події з його життя, стають моделями для творення патерикових героїв (князь Святополк – частково нерозумний багатій з Біблії). Персонажі наслідують життя біблійних героїв (Захарія живе, як юнак зі Святого Письма, котрому Ісус запропонував роздати все майно), є схожими на них характерами (Сергій – узагальнений біблійний образ людини, для якої найважливіше – це багатство), життєвими історіями (Никон – Йов, Петро – Єлисей, Святоша – Ілля). Іноді автори «Патерика» створювали своїх персонажів немовби за зразком біблійних (Антоній – Авраам). Таке творення можливе через наведення біблійної цитати. Час від часу в «Патерику» натрапляємо на згадку про біблійного героя чи на порівняння персонажа певного «Слова» з героєм Святого Письма; часто паралелі на персоналістичному рівні можливо відчитати лише через натяки чи приховані алюзії.

2.3. *Ідейно-тематичний рівень – місце смислових дозаповнень.* Біблійні цитати часто аргументують правдивість певного навчання, утверджують конкретну ідею чи настанову. У деяких «Словах» фрагменти Святого Письма є носіями головної ідеї («Слово» про Тита й Евагрія), хоча за змістом можуть навіть контрастувати зі сюжетом «Слова». Через інтертекстуальні взаємодії відбувається зміщення часових площин, творення реального й ірреального простору. Біблійна ідея в новому патериковому середовищі має здатність доповнюватись і конкретизуватись, переносити головні меседжі цілих біблійних книг у новий змістовий простір. Особливість функціонування фрагментів зі Святого Письма в тому, що їх уводять не лише для актуалізації духовного постулату, але і для практичної його реалізації (даючи настанови, Симон радить Полікарпові наслідувати царя Давида), – тобто автор створює проекцію поведінки патерикового персонажа на прикладі життя біблійного праведника. Біблійні компоненти слугують для пояснення складних, незрозумілих, іноді, здавалося би, невмотивованих епізодів «Слова», стають ідейними центрами персональної настанови автора, а водночас об'єднавчим елементом для змісту і сюжету тексту («Слово» «О Еразмѣ черноризцѣ...»).

2. 4. *Символічно-алегоричний рівень тексту як середовище творення інтертекстуальної реальності.* Автор наповнює «Слова» біблійними символами (Христос на розі храму – спокушувана людина, тобто людина над прірвою гріха; печерський затвор – це «українська пустиня», змій-спокусник Єви – змій-спокусник Йоана), не переінакшуючи їх, однак у новому текстовому середовищі ці

символи набувають додаткових значень (блискавка як зброя у боротьбі з дияволом і символ явлення Христа людям). Біблійні вкраплення також тісно пов'язані з емоційністю, з психологізмом і навіть із колористикою «Слів» та слугують для творення алегоричних опозицій (образи відкритої пащі лева (біблійний) і змія (патериковий); кості, які повиходили зі суглобів (біблійний) і кістки, які затріщали в патерикового Йоана). Символізм біблійних істин накладається на зміст «Патерика», створюючи особливу смислову єдність двох текстів. Біблійний контекст дозволяє алегорично прочитувати патерикові «Слова» («Слово» «О многотерпеливѣм Іоаннѣ Затворици» як символ, за яким прихована історія людства від гріха прабатьків до Христового відкуплення цього гріха). У «Патерику» натрапляємо на майстерне опрацювання біблійних образів-символів (робітники у винограднику – печерські ченці, виноградник – Печерський монастир, схима як ознака приналежності до чернечого «виноградника»; глобальний символ слова та віри у слово Мойсея і пророків – віра у слово ченця Пимена), їх трансформацію (біблійний символ води і патериковий – роси; Печерський монастир як утілення біблійного символу пастиря й отари). За цитатою зі Святого Письма, алюзією приховано особливий контекст, заглиблення в який є необхідним для якнайглибшого розкриття змісту «Патерика» через аналіз накладання смислів і взаємодоповнення прихованих сенсів усіх «учасників» інтертекстуальних взаємодій. Читач спостерігає творення особливого алегоричного лабіринту. Вихід із нього позначено натяками, тобто в тексті автор навмисно залишив певні «підказки-дороговкази» зі Святого Письма, які формують цілісність, логічність тексту «Слова» та повноту його образів і які, з одного боку, вмотивовані, а з іншого – надзвичайно складно організовані, створені та скомпоновані. Тому текст «Слова», а радше його змістова та смислова частини, є своєрідною мозаїкою, яку можна скласти саме через інтертекстуальні взаємодії зі Святим Письмом.

Розділ третій **«Євангельські ради як джерело інтертекстуальних взаємодій у «Києво-Печерському патерику»»** містить чотири підрозділи, у яких розглянуто євангельські ради (досмертна чистота, добровільна убогість і досконалий послух) як архетипні біблійні концепти та чернечі обіти, що стимулюють інтертекстуальні взаємодії між «Патериком» і Святим Письмом, адже в низці «Слів» сенс практикування чернечих обітів відсилає до біблійного контексту.

3. 1. Убогість, чистота, послух – підвалини життя печерських ченців. Богопосвячені особи для свого щоденного життя обрали шлях наслідування Христа, головних Його чеснот: убогості, чистоти й послуху. Три євангельські ради, як іще називають зазначені чесноти, були основою земного життя Спасителя, і водночас вони є втіленням християнської праведності, святості. Монахи, зокрема й печерські, не тільки в певний спосіб практикують євангельські ради у своєму житті, – вони ще й дають привселюдний обіт їх дотримуватися, що записано в чернечих уставах. Прикметно, що Теодосій Печерський запровадив у монастирі

Студійський устав², який передбачав кіновіяльний устрій («цілковита відсутність у монахів власного майна, спільна трапеза й повна покора ігуменові»³). У зв'язку з реформою Печерського монастиря обитель стала місцем реалізації й поширення добровільної вбогості, досконалого послуху та досмертної чистоти.

3. 2. *Чернеча чистота як «засіб» для повернення втраченого образу праотців.* У контексті чернецтва дотримання цієї євангельської ради цілком зрозуміле та не потребує спеціальних обґрунтувань, однак її сутність, зміст, смислове наповнення – глибоко духовні категорії. Принаймні два «Слова» особливо тонко і водночас повно розкривають тему чистоти, її сенсу, потреби дотримання. У «Слові» про Мойсея тему чистоти розкрито як боротьбу зі жіночими спокусами, а не з особистою тілесною хіттю, як у «Слові» «О многотерпеливѣм Іоаннѣ Затворницѣ», де брат намагається подолати підступи диявола, борючись із власним тілом. За описами зовнішності, рис характеру, вчинками персонажів приховано біблійні алюзії, які скеровують читацьку свідомість до конкретних героїв і сюжетів Святого Письма (Мойсей – Самсон, жінка-спокусниця – праматір Єва, спокуси Мойсея – спокуси Христа, жінка спокушує Мойсея – змія спокушує Єву). Історія кожного персонажа Біблії (Адам, Самсон, Соломон, Ірод) збагачує образ Мойсея додатковими сенсами. Автор у «Слові» створив образ-протилежність до біблійних, доповнивши зміст Святого Письма, поглибивши його сенси. Через інтертекстуальні взаємодії головною ідеєю «Слова» стає думка про те, що збереження тілесної чистоти – це можливість повернути образ праотців, тих нагих перших людей, котрі перебували в Раю з Богом.

3. 3. *Добровільна убогість – досконалий вияв щирої відмови від світу.* Важливим для ченців, звичайно, є обіт добровільної убогості. Насамперед це відмова від особистого майна, статків, адже кожен чернець, вступаючи до монастиря, починає жити у спільноті, де є лише те, що належить монастирській обителі. У «Києво-Печерському патерику» є розповіді про гріх грошоловства, захланності, причому цим грішать і монахи, і світські особи, й ті, хто щойно вступив до обителі. Низка «Слів» порушує проблему багатства й убогості (Атанасій – убогий чернець, який схожий на біблійного Лазаря). Часто її представлено в опозиціях «убогість – грошоловство» (Теодор – Василій), «милостиня – грошоловство» (Григорій роздає усе бідним, а злодії хочуть його обікрасти, Григорій жертвує кошти – Василій хоче їх привласнити (світський варіант), а деякі тексти утверджують ідею важливості милостині (Алімпій зароблене іконописом жертвує убогим). Один із ключових змістових концептів патерикового тексту – протистояння гріха та праведності. Мотив добровільної вбогості стає певним узагальненням, яке в «Патерику» набуває конкретних виявів і форм. Актуальною є також опозиція «матеріальне – нематеріальне» («Сказаніє еже что ради прозвася Печерский монастырь»), яка бере початок від створення

² Ісіченко Ю. (Архієпископ Ігор). Студійський устав та наративна програма києво-печерських книжників // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир. 2008. Вип. 42. С. 161–171. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/2720>

³ Там само.

Печерської церкви силами молитви та посту. Метафоричні алюзії творення словом (у «Патерику» – молитвою) відсилають до Господнього сотворення світу через слово і накладають цю символічність на процес побудови Печерського монастиря.

Взаємодія між Біблією та «Словами» відбувається на основі тематичної спорідненості (бідність, багатство), подієвої та персонажної подібності текстів. Іноді взаємодіють між собою навіть біблійні розповіді, творячи патерикову: одна цитата переходить в іншу, а образ патерикового героя може поєднувати риси кількох біблійних. Завдяки глибокому смислому наповненню цитати виявляють здатність об'єднувати кілька «Слів» в один ідейний комплекс, тобто біблійні фрагменти часто «працюють» спільно, стаючи ніби окремими самотійними елементами тексту з власним сюжетом.

3.4. Досконалий послух ченця – наслідування Христової покори. Виявляти послух своєму настоятелю – один із головних обов'язків кожного монаха. Проте чернеча покора, звичайно, має глибоко християнське та духовне значення. Коритися – це наслідувати Христа, Який прийняв волю Свого Отця й помер на хресті. Слухатися настоятеля – це також сповняти волю Господа, водночас відмовляючись від волі власної, нехтуючи особисті бажання. Декілька «Слів» формують спільну тематичну групу: в них ідеться про Печерську церкву, про її заснування та будівництво. Кожне «Слово» є реалізацією Господнього плану щодо Печерської обителі. Ці «Слова» утверджують ідею цілковитого підпорядкування Божій волі, й автор намагається переконати читача: все, що пов'язано з Печерською церквою, діється відповідно до Господнього задуму. У цих «Словах» можна простежити еволюцію євангельської ради досконалого послуху вже з перших сторінок «Києво-Печерського патерика». Інтертекстуальні взаємодії розпочинаються з наявності в «Патерику» образів-символів, за якими приховано біблійний контекст, головна ідея якого – виконання Божої волі та дотримання послуху. Для деяких патерикових сюжетів біблійні фрагменти стали моделями і змістовими ключами в контексті досконалого послуху (алюзія на те, як Христос утихомирив бурю на морі, актуалізує ідею апостольства як готовності відповісти на заклик Господа; Теодосій – патериковий Петро, Печерська церква – наріжний камінь руського християнства; Богородиця – опікунка апостолів, а через ідею Христового учнівства – і покровителька печерських ченців).

«Патерик» актуалізує покору не тільки як вишколену рису людського характеру, але і як свідоме та добровільне додержання Христових настанов і євангельських приписів. Іноді персонажі постають перед складним вибором: послухатися рідних чи відповісти на заклик Бога, настоятеля чи на внутрішній голос (Христовий поклик). Відповіді на ці запитання герой знаходить у Святому Письмі, тому Біблія часто слугує для пояснення вчинків печерських ченців, і така аргументація найчастіше відбувається в інтертексті.

З огляду на безпосередню основу «Патерика» – листи Симона до Полікарпа та Полікарпа до Акиндина – можна зробити висновок, що кожне з цих послань є матеріалізованою чернечею покорою. Послух є поштовхом до написання «Слів» і водночас реалізацією євангельської ради та чернечої обітниці. Завдяки покорі ігуменові й виконанню його наказу з'явилася значна частина тексту «Патерика».

Відтак на євангельських радах засновано не лише монаше життя, але й текст, присвячений життю ченців. Чернечий послух розростається до величини глобальної змістової метафори, заглибленої в першооснови буття світу. Натомість непокору прирівняно до непослуху Адама та Єви у раю. Акцент на цій біблійній історії ретроспективно скеровує до євангельської ради досмертної чистоти, збереження якої залишає можливість відновити втрачений образ Адама та Єви. Об'єднує всі «Слова» те, що ченці в той чи той спосіб наслідують Христову покірність і виконують Господню волю за зразком біблійних персонажів.

У **Висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження.

«Києво-Печерський патерик» перебуває в тісній взаємодії з Біблією. Між цими текстами є різнорівневі взаємозв'язки, тому «Патерик» опиняється в силовому полі явища інтертекстуальності. Науковий сенс категорії інтертекстуальності ґрунтується на кількох ключових концептах: текст, автор, читач. Взаємодія між текстами може відбуватись у багатьох аспектах і мати різні вияви (алюзії, ремінісценції, стилізації, референції), найпоширенішим із яких є цитата.

Інтертекстуальність можна визначити як певний феномен, теоретичне поняття, що означає взаємозв'язок між текстами і реалізується через інтертекст та інтекст. У дисертаційному дослідженні запропоновано власне розуміння термінів із царини міжтекстуальності, а саме: інтертекстуальності – як взаємодії між конкретними текстами, що виникає через видиму чи приховану присутність одного тексту в іншому (йдеться про функціонування словесних фрагментів Святого Письма в «Києво-Печерському патерику»); інтексту – як фрагмента чи фрагментів одного або кількох текстів в іншому, інтертексту – як міжтекстового смислового утворення, що виникає внаслідок інтертекстуальної взаємодії між «Києво-Печерським патериком» і Святим Письмом.

Загалом, поняття «цитата» в параметрах інтертекстуальності «Києво-Печерського патерика» дуже широке. Автори «Патерика» вкрай рідко дослівно цитували Біблію, – найчастіше то був певний переказ чи цитування з пам'яті, іноді просто згадка імені біблійного героя чи події з його життя. Проте в будь-якому разі це завжди оприявлення головного християнського тексту й така активізація певного контексту в новому текстовому середовищі, в якій співпрацюють і текст-донор, і текст-реципієнт.

Присутність біблійного тексту в патериковому створює особливе міжтекстове середовище з певною системою взаємодій між двома текстами на композиційному, персоналістичному, ідейно-тематичному та символічно-алегоричному рівнях. Автори не копіювали біблійних героїв, але створювали патерикових персонажів, функціонально взоруючись на біблійних. Так само автори працювали і з головною ідеєю кожного біблійного епізоду, запозичуючи її зі Святого Письма: доповнювали, розширювали, надавали нового значення в середовищі свого тексту. Подекуди цитати виконують і сюжетотворчу функцію, стають висновками чи зачинами, перетворюються на своєрідні призми, крізь які сприймаємо текст «Слів», і за їхнім посередництвом послання набувають додаткової глибини.

Джерелом інтертекстуальних взаємодій між «Патериком» і Святим Письмом став біблійний контекст євангельських рад. Збереження тілесної чистоти потрактовано як можливість повернути образ праотців; добровільну вбогість – як відмову від світу і його принад за прикладом багатьох біблійних праведників; а досконалий послух – це щоденне наслідування Христової життєвої дороги та можливість бути вічно з Господом у втраченому Райському саду.

Біблійні фрагменти тонко вплетено в текстову тканину «Слів» «Києво-Печерського патерика», для яких ці цитати були літературними моделями, філософськими, моральними й етичними зразками. Розглядаючи систему біблійних цитат певного «Слова», ми бачимо, що всі вони формують особливий змістовий ланцюг, кожна ланка якого можлива завдяки наявності попередньої та єдності з наступною. Водночас багатоплановість біблійних слів зумовлює різночитання та множинність інтерпретацій патерикового тексту.

Дисертація розглядає «Києво-Печерський патерик» у контексті явища інтертекстуальності, застосовуючи сучасну методологію до українського середньовічного тексту. Можливість для аналізу «Патерика» в такому аспекті «створили» біблійні фрагменти у творі. У дослідженні проаналізовано риси цитат зі Святого Письма, особливості їх функціонування й ідейні, композиційні, символічні «наслідки» такої взаємодії двох текстів, яку супроводжує змістове дозаповнення всіх учасників інтертекстуальної співдії.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях

1. Гоголіна В. Святе Письмо в «Перлі многоцінному» (інтертекстуальний аспект) // Українське літературознавство. 2016. Випуск 81. С. 218-225.
2. Гоголіна В. Інтертекстуальність, інтертекст, інтекст: інтерпретаційні підходи // Spheres of Culture. Lublin, 2016. Volume XIV. P. 25-34.
3. Гоголіна В. «Слово о святѣм и блаженѣм Агапитѣ, безмѣздномъ врачѣ» в контексті конфесійних відносин Київської Русі та Вірменії // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2017. Вип. 65. С. 179–187
4. Гоголіна В. Духовна боротьба як опозиція добра й зла (на матеріалі «Києво-Печерського патерика») // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2018. Випуск 67 (матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Генераційний феномен як бунт і де(кон)струкція»). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. С. 153-161.
5. Гоголіна В. «Було се три дні перед моїм шлюбом...» І. Франка та Святе Письмо: аспекти міжтекстової взаємодії // Українське літературознавство. 2018. Випуск 83. С. 147-155.

Додаткові публікації (матеріали та тези конференцій)

1. Гоголіна В. І. Франко «Притча про сіяння Божого слова»: спроба інтертекстуального аналізу // Vivat academia. 2016. Випуск 1. С. 3-9.

2. Гоголіна В. Перемога й поразка як духовні категорії // Vivat academia. 2017. Випуск 2. С. 68-73.

АНОТАЦІЯ

Гоголіна В. В. Поетика біблійного інтертексту в «Києво-Печерському патерику». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01, українська література – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2019.

«Києво-Печерський патерик» – пам'ятка українського середньовіччя, не лише літературного, але й культурного, мистецького, духовного. Як чернеча пам'ятка «Патерик» тісно взаємодіє з Біблією: патерикові персонажі часто наслідують біблійних, автори «Патерика» «запозичують» і актуалізують ті теми й ідеї зі Святого Письма, які стають смисловими центрами патерикових «Слів». Такі змістові взаємодії, з одного боку, супроводжуються частими цитуваннями Книги Книг, відсиланнями до біблійних епізодів, сюжетів, а з іншого – стають можливими через наявність у «Патерику» фрагментів Святого Письма. Завдяки багатоплановій взаємодії Біблії та «Києво-Печерського патерика» виникає особливий змістовий текст – інтертекст.

Велика кількість фрагментів із різних книг Святого Письма у «Патерику» свідчить про багаторівневу взаємодію двох текстів, а відтак і про багатоплановість самого давньоукраїнського твору. Біблійні вкраплення тонко вмонтовано в текстову тканину «Слів», де ці вкраплення є літературними моделями, філософськими, моральними та етичними основами.

Ключові слова: інтертекстуальність, інтертекст, інтекст, «Києво-Печерський патерик», «Слово», інтертекстуальні взаємодії, біблійна цитата.

АННОТАЦИЯ

Гоголина В. В. Поэтика библейского интертекста в «Києво-Печерском Патерике». – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук (доктора философии) по специальности 10.01.01 «Украинская литература». Львовский национальный университет имени Ивана Франко. Львов, 2019.

«Києво-Печерский патерик» – памятник украинского средневековья, не только литературного, но и культурного, художественного, духовного. Как монастырский памятник «Патерик» тесно взаимодействует с Библией: патериковые персонажи часто подражают библейских, авторы «Патерика» «заимствуют» и актуализируют те темы и идеи из Священного Писания, которые становятся смысловыми центрами патериковых «Слов». Такие смысловые взаимодействия, с одной стороны, сопровождаются частым цитированием Книги Книг, отсылками к библейским эпизодам, сюжетам, а с другой – становятся возможными из-за наличия в «Патерике» фрагментов Священного Писания. Благодаря многоплановому взаимодействию Библии и «Києво-Печерского патерика» возникает особый смысловой текст – интертекст.

Большое количество фрагментов из разных книг Священного Писания в «Патерике» свидетельствует о многоуровневом взаимодействии двух текстов, а затем и о многоплановости самого древнеукраинского произведения. Библейские фрагменты тонко встроены в текстовую ткань «Слов», где они являются литературными моделями, философскими, нравственными и этическими основами.

Ключевые слова: интертекстуальность, интертекст, интекст, «Киево-Печерский патерик», «Слово», интертекстуальные взаимодействия, библейская цитата.

SUMMARY

Hoholina V.V. Poetics of the Bible Intertext in the «Kyiv-Pechersk Paterik» – Qualifying scholarly work submitted as a manuscript.

Dissertation for a candidate degree in philology (Doctor of Philosophy) within the specialty 10.01.01 “Ukrainian Literature” – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2019.

Contents of the annotation: “Kyiv-Pechersk Paterik” is a monument of the Ukrainian medieval, not only literary, but also cultural, artistic, and spiritual. As a monastic memorial, “Paterikon” works closely with the Bible: patrician characters often emulate the Biblical, the authors of “Paterikon” “borrow” and actualize the themes and ideas of the Scriptures, which become the semantic centers of the Paterik’s “Words”. Such content interaction, on the one hand, is accompanied by frequent citation of the Book of Books, references to biblical episodes, and on the other hand, because of the presence of fragments of the Holy Scripture in the “Paterik”. Due to the multifaceted interaction between the Bible and the “Kyiv-Pechersk Paterik” there is a special content text - intertext.

The cultivation and the use of the Holy Scripture is a significant part of literary medieval discourse and the problem of book literacy, which reveals the causes and purpose of the frequent quotes of the Bible in the works of medieval authors. The features of the medieval quotation are analyzed, the aspects of the purpose of biblical quotations from the Holy Scripture are analyzed, it is found out that due to the presence of the Biblical text in the Paterikon there is a special intertextual environment with a certain system of interactions between the two texts at different levels.

The imitation of the Paternal “Words” of the general structure, external features of certain books of the Holy Scripture is considered in a view of the existence in the Paterik work of the biblical words. Focuses on the fact that fragments from the Bible, which refer to the specific character of the Holy Scriptures give a description of a situation or events from his life, become models for the creation of patriotic heroes who follow the the Biblical life and are similar to their characters, life stories. Attention was paid to how the authors filled the “Words” with biblical symbols without intermingling them but in the new text environment these characters were enriched with additional meanings. The symbolism of biblical truths is superimposed on the content of the monument, creating a special meaning of the unity of the two texts.

The gospel councils are considered in the spiritual aspect and as monastic vows. Their observance is the imitation of the path of Christ, the main Jesus virtues. Particular

attention is focused on the implementation of three evangelical councils in the context of the statute of the Pechersk Monastery. Also, through the analysis of The “Words”, the thesis was updated that the preservation of bodily purity for the cave monk gives an opportunity to return the image of the forefathers who were with God in Paradise. “Kyiv-Pechersk Paterik” represents a whole range of ways and difficulties of the implementation of voluntary poverty. The interpretation of this Gospel Council has many manifestations. Each “Word” contains the biblical foundation of voluntary poverty, and this subtext in particular “work” in a monument and interact with it, creating harmonious, and most importantly is a holistic intertext. The atrician “Words”, which reveal the theme of perfect obedience, not only monastic, but also “secular” are considered. Intertextual interactions begin with the presence of symbolic images in the “Paterikon”, which conceals the biblical context, the main idea of which is the fulfillment of God's will and adherence to obedience. For some Pateric scenes biblical fragments have become models and content keys in the context of perfect obedience.

The thesis is for the first time considered “Kyiv-Pechersk Paterik” in the context of the phenomenon of intertextuality, applying the modern methodology to the Ukrainian medieval text. Possibility for the analysis of “Paterikon” in this aspect “created” biblical fragments in the work. The research analyzes the lines of quotations from the Scriptures, the peculiarities of their functioning and the ideological, contextual, symbolic “consequences” of such interaction of the two texts, which is accompanied by a meaningful completion of all participants in the intertextual community. Large number of fragments from various books of the Holy Scripture in the “Paterikon” testifies to the multilevel interaction of the two texts, and thus to the multiplicity of the most ancient Ukrainian work. Biblical imprints are thoroughly embedded in the text fabric of the “Words”, where these inclusions are literary models, philosophical, moral and ethical foundations.

Key words: intertextuality, intertext, text, “Kyiv-Pechersk Paterik”, “Word”, intertextual interactions, biblical quotation.

Підписано до друку 13.08.19
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк на різнографі. Зам. №13/08-2
Ум. друк. арк. 0,9
Наклад 100 прим.

Видавництво “Галич-Прес”
Видавець ФОП Король І.В.
м. Львів, вул. Гнатюка, 17
Ел. пошта: lvivprint@ukr.net. Тел. 096-59-88-924
Свідоцтво ДК №5353 від 24.05.2017 р.